

PROVINCIE DRENTHE

JONGERE BOUWKUNST EN STEDEBOUW 1850-1940
MIP/DRENTHE

GEMEENTEBESCHRIJVING DALEN

GEWIJZIGD

GEWIJZIGD EXEMPLAAR

DIT EXEMPLAAR WORDT NIET UITGELEEND !!

1. INLEIDING

De gemeente Dalen maakt deel uit van het inventarisatiegebied "Drents Plateau" en omvat naast het hoofddorp Dalen de nederzettingen Dalerend, Dalerpeel, Dalerveen, Hooge Haar, Stieltjeskanaal, Veenhuizen en Wachtum. Het grondgebied wordt begrensd door in het noorden de gemeenten Oosterhesselen en Sleen, in het oosten de gemeente Schoonebeek, in het zuiden de gemeente Coevorden en in het westen de gemeente Hogeveen. De huidige omvang van de gemeente bedraagt 6.800 hectare. Het inwonertal vertoont sinds 1850 het volgende verloop: 1850-3.064, 1900-2.844, 1940-4.191, 1988-5.500.

2. FYSISCHE GESTELDHEID

De gemeente Dalen is grotendeels gelegen op de door beekdalen gelede zuidrand van het Drents Plateau. Gedurende de laatste ijstijd (Weichselien) kwam dit door smeltwaterdalen doorsneden grondmorene (keileem)terras, mogelijk met uitzondering van het midden van de dalen, in zijn geheel onder een dekzandpakket van wisselende dikte te liggen. In dit dekzandlandschap tekende zich temidden van de brede dalen van het Drostendiep en het Loodiep één grotere noord-zuid lopende terreinrug af. Verder werd het gebied, een enkele kleinere rug of welving daargelaten, gekenmerkt door een sterk vlak karakter.

Tijdens de warmere periode van het Holoceen werden de beekdalen opgevuld met moerasveen. Bovendien kwamen vrijwel het gehele westen (Veenhuizerveen, Westelijke Dalerveennen) en oosten (Dalerveen) van de gemeente ten gevolge van waterstagnatie onder een dik hoogveenpakket te liggen, dat aansloot op de uitgestrekte venen van respectievelijk Zuid- en Zuidoost-Drenthe. Slechts op enkele plaatsen - nabij de nederzetting Dalerveen in het oosten en in de omgeving van Veenhuizen en Hooge Haar/Vossebelt in het westen - bleven de dekzanden in deze overwegend vlakke delen van de gemeente vrij van hoogveenvorming.

Bovenstaande ontwikkeling heeft er toe bijgedragen dat de gemeente Dalen bodemkundig gezien thans voor meer dan de helft uit veengronden bestaat. De bodems in de met moerasveen opgevulde beekdalen behoren tot de venige beekdalgronden. Het hoogveen in het westen en oosten van de gemeente is door afgraving en ontginning sterk in dikte afgenomen en wordt overwegend gekenmerkt door het afwisselend voorkomen van jongere dalgronden en zwartveenontginningsgronden. In het gebied ten westen van het Kanaal Coevorden-Zwinderen (hoogveenreservaat) en meer plaatselijk bij Dalerveen treft men nog niet-afgeveend hoogveen aan. De zandgronden, die zich voornamelijk in het midden van de gemeente bevinden, maken bodemkundig deel uit van de hoge, middelhoge en lage podzolgronden.

Het grondgebied van Dalen helt in zuidelijke richting en naar de beekdalen af. De hoogligging varieert globaal van ongeveer 15.0 meter + NAP op het noordelijk deel van de centrale zandrug tot circa 9.5 meter + NAP langs de zuidgrens van de gemeente. De afwatering in zuidelijke richting geschiedde vanouds via het Drostendiep en het Loodiep, welke bij Coevorden samenvloeiden in de Kleine Vecht (nu Coevorden-Vechtkanaal). In de loop van de laatste helft van de vorige eeuw en het begin van deze eeuw kwamen daar een aantal kunstmatig aangelegde waterlopen bij. Zo vervullen sindsdien met name ook het Kanaal Coevorden-Zwinderen en het Stieltjeskanaal, welke eveneens uitmonden in het Coevorden-Vechtkanaal, een belangrijke rol in de afwatering. In het westen van de gemeente verzorgt de Dommerswijk, die via de Lutterhoofdwijk naar Overijssel loost, thans de afwatering. Enkele gronden in het uiterste noorden van Dalen tenslotte, wateren niet in zuidelijke richting af maar lozen in noordelijke richting op de Verlengde Hoogeveense Vaart. De aanwezigheid van genoemde waterlopen ten spijt, heeft Dalen tot voor kort tal van afwateringsproblemen gekend. Met het zich meer en meer uitbreiden van de verveningen en ontginningen in Zuidoost-Drenthe werd de hoeveelheid af te voeren water tijdens de laatste helft van de vorige en het begin van deze eeuw alsmaar groter. Steeds vaker kwam het voor dat laaggelegen gronden in het stroomgebied van het Loo- en Drostendiep blank stonden. Teneinde verandering in deze situatie te brengen werd in de periode 1920-1940 overgegaan tot de oprichting van diverse waterschappen: onder andere Dalerveen, Grote Ruimsloot en Het Loodiep. Echte verbetering van de waterhuishouding vond er evenwel pas plaats toen de gemeente bij de na-oorlogse reorganisatie van het Drentse waterschapsbestel in zijn geheel werd ondergebracht binnen de waterschappen Bargerbeek, Riegmeeer en Loo- en Drostendiep.

3. ONTGINNINGEN EN GRONDGEBRUIK

De vroegste ontginningen in Dalen - de eerste esakkers - dateren waarschijnlijk uit de vroege Middeleeuwen en karakteristiek voor de Drentse zandgronden gelegen in het overgangsgebied tussen de laaggelegen beekdalen en de hogere zandgronden, met name die plaatsen waar de combinatie van een gunstige waterhuishouding, goede bewerkingsmogelijkheden en een zo hoog mogelijke bodemvruchtbaarheid de meest geschikte plek voor het bedrijven van landbouw vormde. De bijbehorende groenlanden bevonden zich, enkele nabij de nederzettingen gelegen perceeltjes weiland daargelaten, in de brede beekdalen van het Drostendiep en het Loodiep. Een ten opzichte van de omvangrijke akkergronden opvallend klein deel van het zogenaamde esdorpenlandschap van Dalen en Wachtum werd rond 1850 ingenomen door het veld: woeste gronden die hoofdzakelijk gebruikt werden als weidegebied en die onmisbaar waren voor de bemesting van de essen. Aan weerszijden van het esdorpenlandschap dienden zich in de Middeleeuwen ook de eerste randveenontginningen aan. Op de overgang van het beekdal van het Drostendiep naar het oostelijk hoogveengebied (Dalerveense Veen) werd in deze periode vanuit Dalen de nederzetting Dalerveen gesticht. De ontginningen van dit wegdoorp reikten in 1850 vanaf het Drostendiep in oostelijke richting tot aan de Ruimsloot. De groenlanden bevonden zich in het laaggelegen beekdal aan de westzijde van het dorp. Het bouwland lag aan de "hoge" oostzijde en werd tegen overstromingen beschermd door de op de grens van het beekdal van het Drostendiep aangelegde Dwarsdijk.

Het ten zuiden van Dalerveen gelegen gebied van de Ossehaar werd later ontgonnen en bestond in 1850 volledig uit onverkaveld grasland.

Op de overgang van het beekdal van het Loodiep naar het westelijke hoogveengebied (Westelijke Dalerven, Veenhuizerveen) dienden de eerste ontginningen zich aan bij Veenhuizen, een nederzetting die evenals de esdorpen waarschijnlijk reeds in de vroege Middeleeuwen ontstond. Het uitermate vochtige karakter van de gronden in dit deel van de gemeente maakte dat hier, met uitzondering van enkele zandopduikingen in de meer recentelijk bevolkte omgeving van Hooge Haaren en Vossebelt, in 1850 overwegend groenlanden werd aangetroffen.

Met de ontginningen van het esdorpenlandschap en die in de randzones van het hoogveengebied, was rond het midden van de vorige eeuw vrijwel het gehele centrum van de gemeente in cultuur gebracht. Het Dalerveense Veen in het oosten en de Westelijke Dalerven en het Veenhuizerveen in het westen maakten destijds te zamen met de heiderestanten in de omgeving van Dalen en Wachtum evenwel nog altijd ruim de helft van het totale grondgebied van Dalen uit. Hoewel het bosaandeel met ongeveer 70 hectare slechts 1% van de gehele gemeente bedroeg, werd het centrale zandgebied met naast enkele bosjes nabij de dorpen tal van houtwallen, singels en wegbeplantingen in vergelijking met de randgebieden toch gekenmerkt door een enigszins besloten karakter.

Het grondgebruik was in 1850 nog volledig op de landbouw gericht. De oppervlakteverhouding grasland:bouwland (1832-1.760 hectare:878 hectare) lag iets onder het gemiddelde voor Drenthe. Het gemengde bedrijf domineerde, doch ook de rundveeteelt was al vroeg van betekenis. De lage madelands, die door periodieke bevloeiing op natuurlijke wijze bemest werden, leverden namelijk volop hooi en gras en maakten het houden van een belangrijke veestapel mogelijk. Vooral hierdoor was het ook dat de essen van Dalen en Wachtum zich ondanks de geringe aanwezigheid van beweidbare veldgronden (mestvoorziening) in 1850 als vermeld toch hadden ontwikkeld tot akkercomplexen van grote omvang.

Tussen 1850-1900 vonden de ontginningen in Dalen slechts langzaam voortgang. In het centrum van de gemeente beperkten de activiteiten zich hoofdzakelijk tot het op individuele wijze ontginnen van kleine perceeltjes heide. Tevens werden hier bossen in landbouwgrond omgezet, waardoor het bosareaal in 1900 was teruggebracht tot ongeveer 20 hectare. In de hoogveengebieden vonden de ontginningen met name tijdens de laatste decennia van de vorige eeuw plaats. De aanleg van het Stieltjeskanaal in 1884 luidde in het oosten de geleidelijke ontginning van het Dalerveense Veen in. Het Veenhuizerveen werd vanuit Hoogeveen aan snee gebracht. Hiertoe werd het wijkstelsel van Hollandsche Veld in oostelijke richting doorgetrokken. Op de grens tussen Hoogeveen en Dalen ontstond in deze periode de veenkolonie Nieuwlande (Dalerend). De vervening van de Westelijke Dalerven beperkte zich tot enkele incidentele ontginningen in de omgeving van Vossebelt.

In totaal nam het aandeel van de woeste gronden in de gemeente tussen 1850 en 1900 af tot ongeveer 40%.

De nieuwe ontginningen kwamen in deze periode vooral ten goede aan de uitbreiding van het graslandareaal. De oppervlakteverhouding grasland:bouwland (1900-2.901 hectare:1.005 hectare) steeg hierdoor aanzienlijk en kwam ruim boven het gemiddelde voor de provincie te liggen; een teken dat de melkveehouderij in betekenis toenam. Illustratief is in deze het feit dat Dalen in 1880 als tweede plaats in Drenthe een stoomzuivelfabriek kreeg. Vergelijkbaar met rundveeteeltgemeenten als Ruinerwold en Nijeveen was Dalen rond de eeuwwisseling evenwel niet. Binnen de Zuidelijke Randgemeenten, de regio waartoe Drenthe op basis van het voorkomen van verhoudingsgewijs weinig bouwland en het op de voorgrond treden van de veeteelt volgens de nieuwe landbouwindeling van 1910 wordt gerekend, zat men wat betreft de rundveedichtheid (= aantal runderen per 100 hectare landbouwgrond) ruim onder het gemiddelde.

Hoewel de varkensstapel in de gemeente tussen 1880 en 1910 tenminste een verdubbeling te zien gaf, lag ook de varkensdichtheid ruim onder het regionaal en bovendien ook iets onder het provinciaal gemiddelde. Het desondanks grote belang van de varkenshouderij voor met name de kleine bedrijven blijkt uit het feit dat op de boerderijen kleiner dan 5 hectare, in 1900 iets minder dan de helft van alle bedrijven, het aantal varkens groter was dan het aantal runderen. Op de grotere bedrijven was relatief meer rundvee aanwezig.

Tijdens de periode 1900-1940 werd bij de nieuwe ontginningen aanvankelijk in hoofdzaak voortgeborduurd op de situatie van vóór 1900. De ontginningen geschieden uitermate langzaam en het landbouwareaal breidde tussen 1900 en 1930 met slechts 302 hectare uit. Pas in de jaren '30 toen enkele grootschalige ontginningsprojecten ten uitvoer werden gebracht, kwamen de ontginningen goed op gang. Het landbouwareaal breidde in dit decennium uit met 1.210 hectare. Nabij het in 1935-1938 gegraven Kanaal Coevorden-Zwinderen herschiep de ontginningsmaatschappij "Het Landschap Drenthe" in aansluiting op de ontginningen van het Zwindersche Veld (gemeente Oosterhesselen) in werkverschaffingsverband een groot oppervlak woeste grond tot een welvarend landbouwgebied met ruime verkavelingsstructuur. Ook de ontginning van de Westelijke Dalerven en het Veenhuizerveen ving pas echt goed aan in de jaren '30. Vanuit het zuiden was hiertoe eerst een uitgebreid stelsel van wijken en kanalen gegraven, dat over de gemeentegrens met Coevorden aansloot op het reeds eerder aangesneden veengebied van Nieuwe Krim. De grote vervener was hier de Griendtsveenmaatschappij, die ook in Noord-Brabant en Limburg (De Peel) veel veen ontgonnen had.

Uiteindelijk werd het aandeel van de woeste gronden tussen 1900 en 1940 teruggebracht tot ongeveer één vijfde van de totale gemeente. Hoofdzakelijk betrof het hier omvangrijke hoogveenrestanten bij Dalerpeel en het noorden van het Dalerveensche Veen. De heide bij Dalen en Wachtum was in 1940 nagenoeg geheel omgezet in landbouwgrond. Het bosareaal nam in deze periode opnieuw af, tot ongeveer 15 hectare.

Daar de ontginningen in de loop van de eerste helft van deze eeuw voornamelijk als bouwland in gebruik genomen werden (veenkoloniën), daalde de oppervlakteverhouding grasland:bouwland sterk. Een en ander weerspiegelde zich in de agrarische bedrijfsvoering. Was er rond de eeuwwisseling vrijwel uitsluitend sprake van gemengde en veeteeltbedrijven, in 1940 telde met name het westen van de gemeente ook menig veenkoloniaal akkerbouwbedrijf.

Ondanks het toegenomen bouwlandgebruik nam door intensivering van de bedrijfsvoering evenwel toch ook de veedichtheid voor zowel runderen als varkens aanzienlijk toe.

De in vergelijking tot andere zandgemeenten beperkte uitbreiding van het landbouwareaal in de jaren 1900-1930 had tot gevolg dat de toename van het aantal bedrijven in Dalen aanzienlijk achterbleef bij het gemiddelde voor het Drents Plateau. Wel daalde in deze periode overeenkomstig het zandgebied de gemiddelde bedrijfsgrootte enigszins. De stichting van nieuwe boerderijen ging in de regel ten koste van anderen en grotere bedrijven: in de periode 1900-1920 verminderde het aantal bedrijven van 30 hectare en groter van 28 tot 3. Met de sterke toename van de ontginningsactiviteiten in de jaren '30 kwamen er vooral nieuwe (akkerbouw) bedrijven bij in de klasse 5-20 hectare. De gemiddelde bedrijfsgrootte nam hierdoor geleidelijk aan weer toe.

4. INFRASTRUCTUUR

De fysische gesteldheid van Zuid-Drenthe met zijn uitgestrekte veenmoerassen is in belangrijke mate bepalend geweest voor de ontwikkeling van het wegennet van Dalen. Vanuit het zuiden en oosten was het Drentse zandgebied lange tijd alleen via Coevorden en vervolgens de noord-zuid gerichte zandrug van Dalen toegankelijk. Hiermee beschikte Dalen in het verleden over één van de belangrijkste hoofdwegen door Drenthe. Vanaf Coevorden liep deze dwars door het kerkdorp om zich vandaar in noordelijke respectievelijk oostelijke richting te splitsen naar midden Drenthe (Oosterhesselen) en de zuidoosthoek (Emmen). De oost-westverbinding Dalen-Dalerveen was slechts van locale betekenis.

Naast deze wegen kende Dalen in het centrum reeds vroeg ook een netwerk van zandwegen, waardoor de boerderijen onderling en met de omliggende landbouwgronden werd verbonden. De hoogvenen in het oosten en westen van de gemeente bleven, een enkele ontsluitingsweg voor particulier gebruik van het veen daargelaten, tot na het midden van de vorige eeuw geheel vrij van wegen.

Verharde wegen werden in 1850 in Dalen nergens aangetroffen. De conditie waarin de onverharde wegen verkeerden liet over het algemeen sterk te wensen over. Met name tijdens de vochtige jaargetijden en bij grote regenval waren deze regelmatig, zeker voor asverkeer, zo goed als onbegaanbaar. De eerste daadwerkelijke verbetering van de verkeerssituatie diende zich in 1855/56 aan met de aanleg van een geheel nieuwe weg Coevorden-Dalen: een kunstweg met "keyen" en met daaronder een zandbaan. In aansluiting op deze route werden spoedig ook twee van de in noordelijke richting lopende hoofdverbindingen verhard: Dalen-Zwinderen-Hoogeveen (1862/63) en Dalen-Erm-grens Emmen (1863/64). Met deze verhardingen was het kerkdorp Dalen voor het eerst gedurende het gehele jaar goed bereikbaar over de weg. De buitendorpen bleven echter tot aan het begin van deze eeuw verstoken van verharde wegen. Pas in 1903 namelijk kwam de volgende bestrating in de gemeente gereed: de verbinding Wachtum-weg Dalen-Zwinderen. Enige jaren daarna werden alsnog in versneld tempo diverse onverharde verbindingen bestraat: Stieltjeskanaal-Dalerveen (1915), Dalen-Wachtum (1920/21), Dalen-Dalerveen (1921/22), Nieuwlande-De Krim (1921/22), Oosterhesselen-Ermerbrug (1923-1925).

Werd het centrum van Dalen aldus door de aanleg van verharde wegen geleidelijk uit zijn isolement verlost, gelijktijdig was het de aanleg van kanalen en wijken die in het oosten en westen van de gemeente de ontsluiting van de hoogvenen inluidde. Nadat in de jaren 1850-1860 eerst de gedeeltelijk langs de noordgrens van Dalen lopende Verlengde Hoogeveensche Vaart werd gegraven, volgde tussen 1880 en 1884 de aanleg van het Stieltjeskanaal. Deze vaarweg, waarlangs spoedig de nederzetting Stieltjeskanaal ontstond, gaf verbinding tussen de Verlengde Hoogeveensche Vaart en het Coevorden-Vechtkanaal en was van grote betekenis voor de ontwikkeling van Oost-Dalen. In het westelijke hoogveengebied geschiedde de ontsluiting aanvankelijk door de aanleg van een tweetal wijkenstelsels, ingezet vanuit Hoogeveen in het westen en Nieuwe Krim in het zuiden (zie ontginningen). Sterk profiteerde dit deel van de gemeente later ook van de aanleg van het Kanaal Coevorden-Zwinderen in 1935-1938. Met de komst van deze vaarverbinding werd het hoofddorp Dalen rond 1940 omringd door een drietal belangrijke kanalen zonder hierop zelf ook maar enige aansluiting te hebben. Inwoners uit Dalen en ook Wachtum die toch gebruik wensten te maken van het vervoer te water, moesten naar de Oosterhesseler- dan wel de Holslootsbrug, waar de snikke (trekschuit) in de Verlengde Hoogeveensche Vaart aanlegde. Een nieuwe wijze van transport ten slotte, diende zich rond de eeuwwisseling aan in de vorm van het railvervoer. In 1889 deed de stoomtram zijn intrede in Dalen met de aanleg van de DSM (Dedemsvaartsche Stoomtram Mij)-lijn Coevorden-Nieuw Amsterdam. Deze lijn die langs de stille noordzijde (minder bebouwing) van het Stieltjeskanaal liep en in 1907 werd doorgetrokken tot aan Ter Apel, deed de hoofdplaats Dalen niet aan. Met in 1918 de uitbreiding van het tramwegennet met de EDS (Eerste Drentsche Stoomtram Mij)-lijn Coevorden-Assen kreeg het dorp later alsnog een tramweg. Spoedig zou het reizigersvervoer per tram echter merendeels worden overgenomen door de eerste autobussen. Wel bleven de trams nog enige tijd van belang voor goederenvervoer. Nadat er tijdens de oorlog nog sprake was van een tijdelijke opleving, reed de laatste tram in 1947 door Dalen. Sinds 1905 kent Dalen ook een treinverbinding. In dat jaar namelijk legde de NOLS (NV Noord-Ooster Lokaal Spoorweg) de spoorlijn Zwolle-Coevorden-Emmen aan, waarmee Dalen aansluiting op het landelijke spoorwegnet verkreeg. Stations verrezen er destijds aan de oostzijde van Dalen en ten noorden van Dalerveen. Eerstgenoemde is thans door een nieuw gebouw vervangen, terwijl laatstgenoemde na opheffing van de halte werd gesloopt.

5. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR

Het grondgebied van Dalen kende al vroeg permanente bewoning. Deze concentreerde zich vanouds in het centrum van de huidige gemeente. Op de tussen de beekdalen van het Loo- en Drostendiep ingeklemd gelegen zandrug ontstonden waarschijnlijk in de vroege Middeleeuwen de esdorpen Dalen en Wachtum. In de westelijke veenrandzone ontwikkelde zich nabij de gemeentegrens met Oosterhesselen eveneens vroeg de kleine veenrandwegnederzetting Veenhuizen. Later volgden ten zuiden hiervan de nederzetting Hooge Haar. In de oostelijke veenrandzone werd in de loop van de Middeleeuwen vanuit Dalen de veenrandwegnederzetting Dalerveen bevolkt. De hoogvenen zelf werden pas na 1850 geoccupeerd.

Tijdens de laatste helft van de vorige en het begin van deze eeuw ontwikkelden zich hier in het westen de jongere nederzettingen Dalerend en Dalerpeel en ontstond in het oosten de nederzetting Stieltjeskanaal. Verspreide bebouwing trof men in 1850 afgezien van enkele boerderijen aan de Achterkamp, de Gluvinksweg en de Reindersdijk (De Veldkampen) nergens in de gemeente aan.

Als hoofd- en kerkdorp was Dalen rond het midden van de vorige eeuw van alle nederzettingen in gemeente duidelijk het dichtst bebouwd. De destijds in feite nog puur agrarische nederzetting werd ruimtelijk gekenmerkt door een langgerekte, noord-zuid gerichte structuur. De bebouwing van het door een knooppunt van hoofd- en lokale wegen gevormde centrum concentreerde zich langs: de Brinken, de Emmerweg (begin), de Hoofdstraat, de Kruisstraat, de Oude Dalerveensestraat en de Schoolstraat. Van hieraf strekte de bebouwing zich in noordelijke richting over grote lengte op langs de Noordwijk. Tevens werd er ten oosten van deze weg bebouwing aangetroffen aan de Steeg, de Verbindingsweg en de Achterkamp, waarbij de boerderijen langs laatstgenoemde weg door hun afzijdige ligging ten opzichte van het eigenlijke dorp haast voor verspreide bebouwing door konden gaan. Zuidelijk van het centrum strekte de bebouwing zich langs de Hoofdstraat en het in het verlengde daarvan gelegen De Bente op in de richting van Coevorden. Vanaf het centrum gaf de bebouwing hier eerst een afname in dichtheid te zien, waarna er vervolgens ter hoogte van de splitsing met de Oude Coevorderweg sprake was van een aanzienlijke bebouwingsverdichting. Hier ontwikkelde zich in de loop der eeuwen een soort van flankdorp van Dalen, op de kaart van 1850 aangegeven als De Bente. De boerderijen van deze kern waren gesitueerd aan De Bente, Achterbente en Oude Coevorderweg. Tussen 1850 en 1940 groeide Dalen vervolgens sterk. De bestaande bebouwing werd, met name in het centrum, aanzienlijk verdicht. Ruimtelijke uitbreidingen waren er vooral aan de oostzijde van het langgerekte dorp. In het noordoosten was er sprake van een aanzienlijke bebouwingstoename aan de Achterkamp, de Emmerweg, de Kamp en de Verbindingsweg (onder andere een armenhuis). Direct ten zuidoosten van het centrum diende zich in deze periode de bebouwing van de Stationsstraat aan. Bovendien was er hier aan de overzijde van de spoorlijn sprake van een in zuidoostelijke richting opstrekken van de bebouwing langs de Reindersdijk. Aan de westzijde van Dalen, waar de es gesitueerd was, waren de uitbreidingen van veel geringere omvang: aan het begin van de Westerwijk en in mindere mate de Burgemeester Ten Holteweg. Bij De Bente, in 1940 niet meer apart naast Dalen genoemd, was er vooral sprake van verdichting van de bebouwing aan De Bente en de Oude Coevorderweg. Tevens kan gewezen worden op de toename van de bebouwing langs de vanaf de Achterbente in noordelijke richting lopende Gluvinksweg. Hoewel in de loop van de periode 1850-1940 in toenemende mate niet-agrarische bebouwing in de vorm van woningen, bedrijfsgebouwen, winkels en andere voorzieningen in Dalen verrees, bleef het dorp toch in de eerste plaats een agrarische nederzetting. Ruimtelijk gezien kon er onderscheid gemaakt worden tussen enerzijds de door een grote bebouwingsvariatie gekenmerkte Hoofdstraat en anderzijds de daarachter gelegen straten met overwegend boerderijen, het eigenlijke dorp.

Rond de eeuwwisseling al merkte Blink (Tegenwoordige Staat van Nederland, Amsterdam 1897) deze tweedeling op: "Dalen is een fraai en welvarend dorp met vele villa-achtige huizen langs de hoofdweg, terwijl daarachter de door elkaar gesitueerde boerenhuizen het dorp het karakter van de vestiging op de zandgronden geven". Het welvarende karakter van de hoofdweg kwam ondermeer tot stand onder invloed van de economische ontwikkelingen in Coevorden. De opbloei van handel en middenstand namelijk stelde diverse Coevordenaren in staat te verhuizen naar een meer landelijke woonomgeving. Dalen met zijn nabije ligging leende zich hier uitstekend voor. Industrialisatie van betekenis deed zich tussen 1850 en 1940 niet voor in Dalen; de stad Coevorden lag hiervoor op te geringe afstand. De enige industrie die het dorp in 1940 kende was de in 1889 opgerichte zuivelfabriek, meteen ook het enige echt stuwende bedrijf van Dalen.

Het ten noorden van Dalen gelegen esdorp Wachtum werd in 1850 gekenmerkt door een duidelijk te onderscheiden oud gedeelte (Westereind) en een nieuwer gedeelte (Oostereind). In het oude gedeelte waren de boerderijen op schijnbaar ordeloze wijze gerangschikt aan het Middendorp, het Westereind en De Olde Hoek. Het nieuwe gedeelte had als typisch voorbeeld van een latere esdorpuitbreiding het karakter van een wegdoorp. De boerderijen waren hier op één lijn gesitueerd langs Noordveldseweg en de westzijde van het Oostereind. Het feit dat het gedeelte gelegen tussen deze beide dorpsdelen - het huidige Middendorp - in 1850 nog geen bebouwing kende, accentueerde het tweeledige karakter extra.

Gedurende de periode 1850-1940 veranderde er ondanks de komst van enige nieuwbouw vrijwel niets in Wachtum. Weliswaar werd in het Middendorp met boerderijen opgevuld en kwam er nu ook enige bebouwing aan de oostzijde van het Oostereind, structureel gezien veranderde er echter vrijwel niets. Ook het agrarische karakter van het dorp bleef goed behouden.

De boerderijbebouwing van het veenrandwegdorp Dalerveen bevond zich rond het midden van de vorige eeuw volledig aan de oostzijde van de Dwarsdijk. De afstand van de boerderijen tot de dijk wisselde sterk, hetgeen het dorp een gevarieerd karakter gaf. Door middel van smalle wegen werden de boerderijen al dan niet kluftsgewijs met de als doorgaande weg fungerende Dwarsdijk verbonden. De kaart van 1850 toont voor de nederzetting als geheel een duidelijk onderscheid in een noordelijke deel, De Haar genaamd, en een als Dalerveen aangeduid zuidelijk deel. Bebouwing direct aan de Dwarsdijk trof men alleen in het uiterste noorden van De Haar aan.

Tussen 1850 en 1940 werd de bebouwing van Dalerveen aanzienlijk verdicht door nieuwbouw. Bij De Haar, in 1940 gewoon aangeduid als Dalerveen (Noordereind), nam met name de bebouwing direct aan de Dwarsdijk aanzienlijk toe. Onder andere kwam er hier een zuivelfabriek. In het zuidelijke deel van Dalerveen (Zuidereind) daarentegen stichtte men slechts enkele nieuwe boerderijen aan de Dwarsdijk. Hoewel er zich in de loop van de periode 1850-1940 naast boerderijen onder andere ook landarbeiderswoningen en winkels in het dorp aandienen, bleef Dalerveen in de eerste plaats toch een agrarische nederzetting.

De slechts enkele boerderijen tellende nederzetting Veenhuizen had zijn bebouwing in 1850, op één boerderij na, volledig aan de oostzijde van de huidige Veenhuizerweg. Vroeger liep deze weg vanaf de gemeentegrens met Oosterhesselen slechts een paar honderd meter in zuidelijke richting om vervolgens direct voorbij de bebouwing van Veenhuizen in westelijke richting naar de Veenhuizerven en af te buigen. Tussen 1850 en 1940 onderging Veenhuizen ruimtelijk gezien geen structurele wijzigingen. Ook bleef het agrarisch karakter in deze periode gehandhaafd.

Het zuidelijk van Veenhuizen gelegen Hooge Haar bestond in 1850 uit een aantal verspreid gelegen hoeven, een duidelijke kern was er niet. De uitbreiding die de buurtschap tussen 1850 en 1940 doormaakte, voltrok zich met nieuwbouw aan de Benterdijk en aan de weg langs het in 1938 gereedgekomen Kanaal Coevorden-Zwinderen overwegend afzijdig van de oude nederzetting. Daar de nieuwbouw hoofdzakelijk uit boerderijen bestond - bij de splitsing Benterdijk-Kanaal Coevorden-Zwinderen werd een school gebouwd - bleef het agrarisch karakter van Hooge Haar in deze periode behouden.

Het op korte afstand van Hooge Haar gelegen Vossebelt meer een buurtschap dan een nederzetting kende in 1850 een langgerekte, oost-west gerichte structuur. De boerderijen waren min of meer verspreid gesitueerd aan weerszijden van de huidige Vossebelterweg en de thans verdwenen Loosche Weg, die op korte afstand ten noorden van de Vossebelterweg liep. Beide wegen eindigden na ongeveer twee kilometer in het destijds nog onontgonnen westelijk hoogveen. Gedurende de periode 1850-1940 vonden er in de omgeving van Vossebelt diverse individuele ontginninkjes plaats, met als gevolg dat de bebouwing aanzienlijk toenam. Naast nieuwbouw langs de reeds bestaande Vossebelter- en Loosche Weg, vonden er met name ook uitbreidingen plaats in het door middel van een aantal nieuw aangelegde oost-westverbindingen (onderling verbonden door noord-zuid gerichte dwarswegen) ontsloten gebied ten noorden van de oude nederzetting. Her en der verrezen hier boerderijen, waardoor Vossebelt in 1940 werd gekenmerkt door een onregelmatige structuur met een sterk verspreide bebouwing. In het oosten ging de bebouwing bij het Kanaal Coevorden-Zwinderen als het ware over in die van Hooge Haar. In het westen vormde de Veenschapsweg in feite de begrenzing van Vossebelt.

Het in het uiterste westen van de gemeente gelegen Dalerend ontstond pas na 1850 met het vanuit Hoogeveen aan snee brengen van het hoogveen aldaar. Op de grens van Hoogeveen aan de ene kant en Coevorden, Dalen en Oosterhesselen aan de andere kant ontstond in deze periode langs het noord-zuid lopende Dwarsgat het langgerekte kanaaldorp Nieuwlande. De bebouwing was zowel aan weerszijden van het kanaal als langs de dwarsdijken gesitueerd. Op Dalens grondgebied bleef de bebouwing langs dwarswijken evenwel beperkt tot de op de grens met Coevorden lopende Lange en Nieuwe Wijk. Pas na 1940 zou het Dalense gedeelte van Nieuwlande zich onder de naam Dalerend tot een zelfstandige nederzetting gaan ontwikkelen.

Gelegen in het laat ontgonnen veengebied tussen Dalerend en Vosselbeld, ontstond het jonge veenontginningsdorp Dalerpeel pas in de loop van deze eeuw. Met de vanuit Nieuwe Krim ingezette vervening diende zich aan het eind van de toenmaals tot iets over de grens van Coevorden met Dalen verharde weg langs de Dommerswijk (juist tegenover de Steigerswijk) spoedig een dorpskern met een school, een kleine kerk en enkele winkeltjes aan. Vanaf dit centrum strekte de bebouwing zich langs de Dommerswijk en vooral de Steigerswijk tot ver in het buitengebied op. Naast boerderijen telde Dalerpeel ook tientallen woninkjes, waardoor het dorp in 1940 met voorsprong de minst agrarische nederzetting van de gemeente Dalen was.

De ontginning van het oostelijk hoogveengebied had het ontstaan van de nieuwe nederzetting Stieltjeskanaal tot gevolg. Dit langgerekte kanaaldorp bestond uit een vrij open lintbebouwing aan weerszijden van het in 1884 voor scheepvaartverkeer opengestelde Stieltjeskanaal. Het zwaartepunt van de overwegend uit boerderijen bestaande bebouwing lag in 1940 duidelijk op de zuidzijde van het kanaal, waar onder andere ook de school gevestigd was.

Was er rond het midden van de vorige eeuw alleen in het centrum van Dalen sprake van enige verspreide bebouwing, gedurende de periode 1850-1940 was het vervolgens ook in dit deel van de gemeente waar de meeste verpreide vestigingen plaatsvonden. Met name kunnen hier genoemd worden: de omgeving van de Loosche Mars en de Lookampen, de Eldijk aan de noordoostzijde van de Lange Akkers, de Gluvinksweg aan de westzijde van de es van Dalen en de ten zuiden van de Wachtumer Westeresch gelegen Iemakkersteeg.

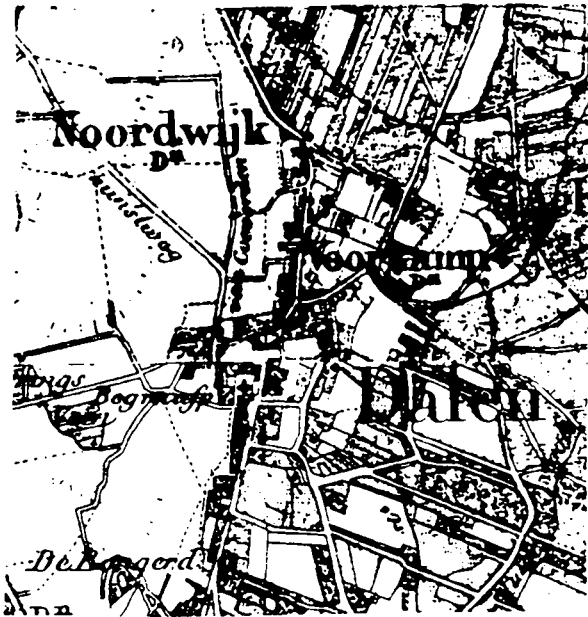
In de hoogveengebieden bleven de verspreide vestigingen voornamelijk beperkt tot in het oosten het Stieltjeskanaal en in het westen de reeds genoemde wijken van Dalerpeel. Daarnaast kenden in het westen ook de wijken nabij de noordgrens, het Kanaal Coevorden-Zwinderen, en de Veenhoopsweg rond 1940 enige verspreide bebouwing.

*zjs

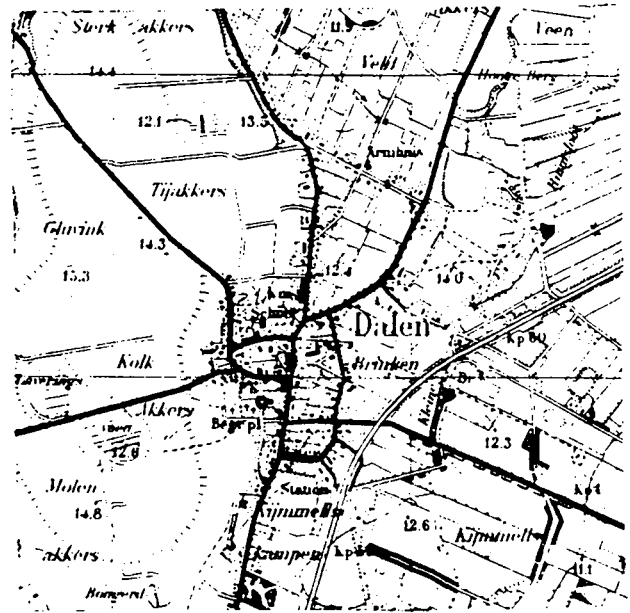
RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

Gemeente: Dalen

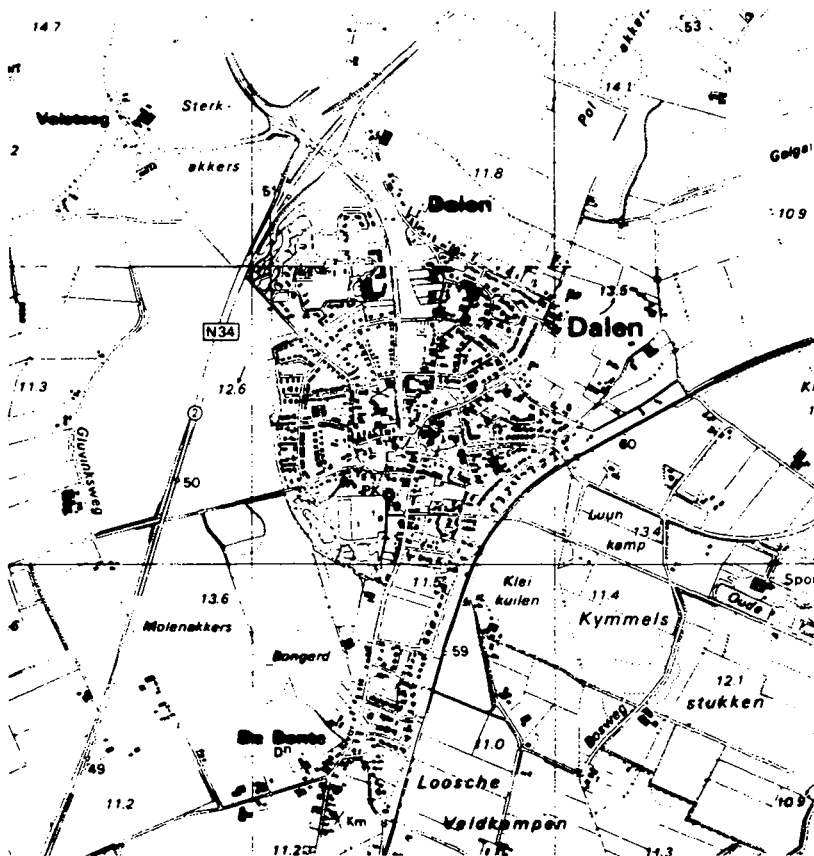
Kern: Dalen

ca. 1850

ca. 1920-1930

ca. 1985-1988

Type nederzetting: Esdorp

Schaal 1:25.000

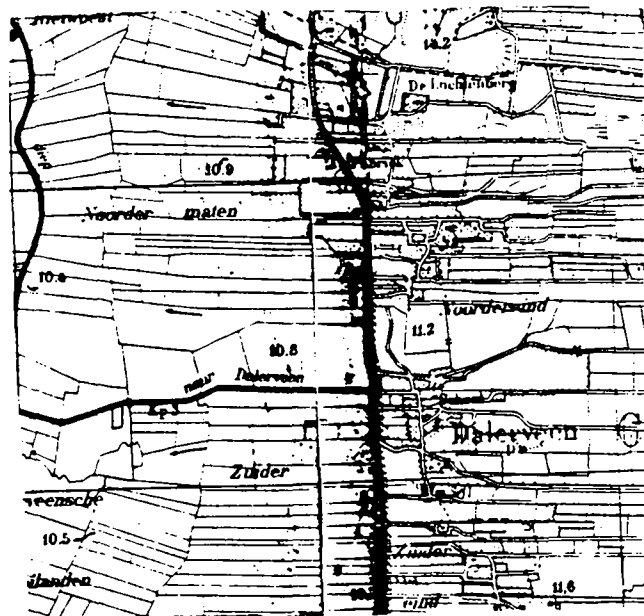
RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

Gemeente: Dalen

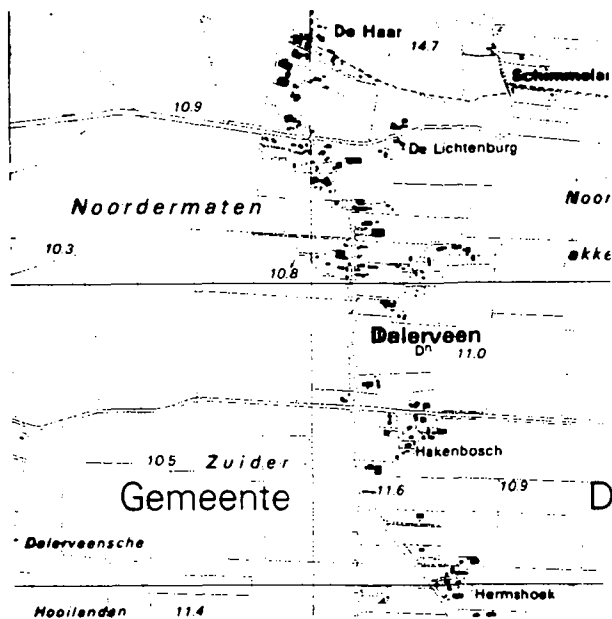
Kern: Dalerveen

ca. 1850

ca. 1920-1930

ca. 1985-1988

Type nederzetting: Randveenwegdorp

Schaal 1:25.000

RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

Gemeente: Dalen

Kern: Dalerpeel

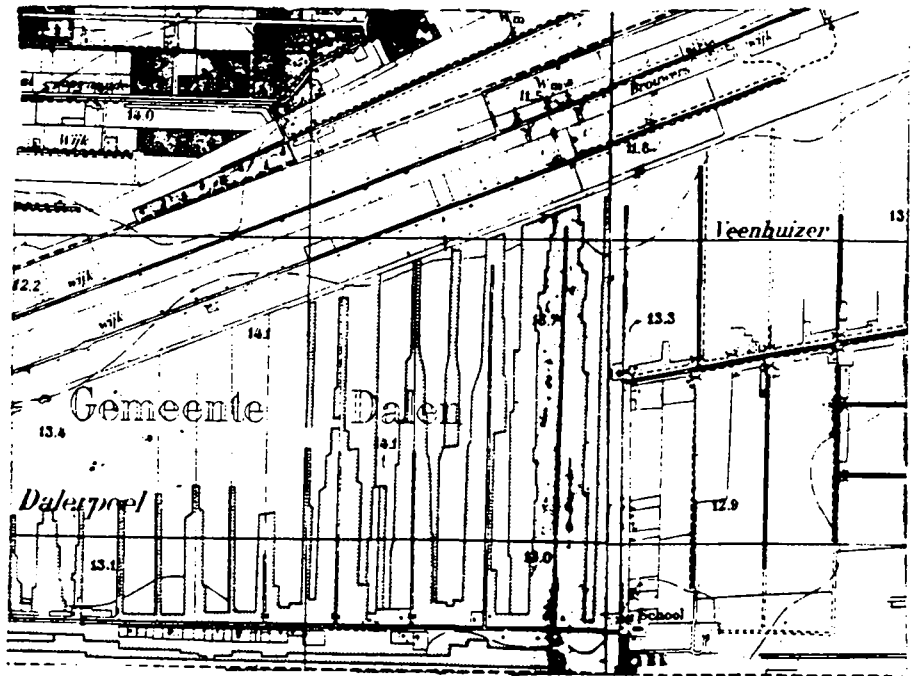
ca. 1850

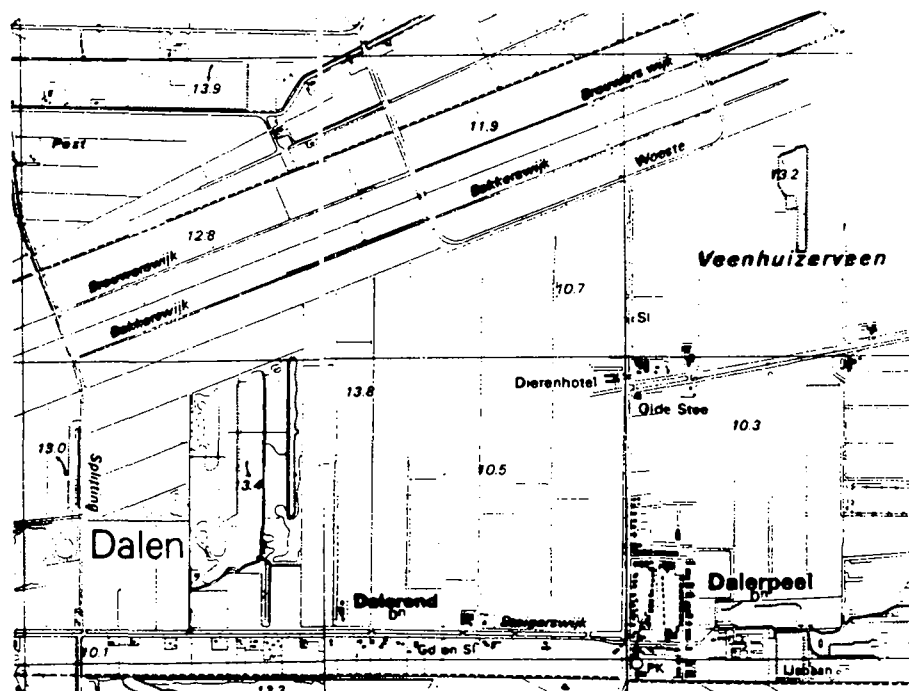
Schaal 1:25.000

Gemeente: Dalen

Kern: Dalerpeel

ca. 1920-1930

ca. 1985-1988

Schaal 1:25.000